
UN *SPECULATOR* AL LEGIUNII V MACEDONICA ATESTAT RECENT ÎN *COLONIA AVRELIA APVLENSIS*

RADU OTA, CRISTIAN TITUS FLORESCU,
DARIUS GROZA, COSMIN TODEA

REZUMAT

O cercetare arheologică începută în luna august a acestui an în cel mai bogat oraș roman al provinciei Dacia, Apulum I / *colonia Aurelia Apulensis*, aduce la lumină informații prețioase privitoare la organizarea vieții urbane și gradul de romanizare al provinciei. Au fost dezvelite numeroase străzi (*cardines* și *decumani*), o piațetă și clădiri cu ziduri de piatră și cărămidă pe o suprafață de peste 5000 m pătrați. Este o ocazie unică de a afla amploarea urbanismului roman în Dacia și de a conserva spre vizitare cele mai bine păstrate vestigii din această zonă situată în aria nord-estică a orașului roman. În acest scurt demers științific, am ales să prezentăm o importantă inscripție apărută pe un altar votiv dedicat zeilor nemuritori și zețelor nemuritoare de către un personaj important, membru în statul major al guvernatorului celor trei Dacii (*tres Daciae*), care deținea funcția de *speculator*. Aurelius Aquilinus provenea din acei *speculatores* recrutați din legiunea V Macedonica, staționată în fortificația legionară de la Potaissa. Guvernatorul de rang consular al celor trei Dacii avea sub comanda sa două legiuni (XIII Gemina și V Macedonica) astfel încât în statul său major (*officium consularis*) era nevoie de un număr de zece *speculatores* din fiecare legiune. Personajul de pe inscripția noastră se adaugă celorlalți unsprezece *speculatores* atestați în legiunea V Macedonica în perioada staționării în Dacia. Din punct de vedere cronologic, lipsa *praenomen*-ului, precum și *nomen*-ul *Aurelius* permit datarea acestui altar într-o perioadă post 212 p.Chr.. Conform contextului arheologic avem de-a face cu ultimul nivel de locuire, care poate fi încadrat în ultimele două sau trei decenii de existență ale provinciei. Aurelius Aquilinus este un nou *speculator* care se adaugă celorlalți 24 de *speculatores* cunoscuți până acum (12 ai legiunii XIII Gemina, 11 ai legiunii V Macedonica, și unul al legiunii VII Claudia, dar în Dacia Inferior).

ABSTRACT: A *SPECULATOR* OF THE V MACEDONICA LEGION RECENTLY ATTESTED IN *COLONIA AVRELIA APVLENSIS*

The archaeological excavations begun in August this year in the richest Roman city of the province of Dacia, Apulum I / *colonia Aurelia Apulensis*, brings to light valuable information about the organization of urban life and the degree of Romanization. Numerous streets (*cardines* and *decumani*), a small square, and buildings with stone and brick walls have been uncovered over an area of more than 5,000 square meters. It is a unique opportunity to research the extent of Roman urbanism in Dacia and to preserve for forthcoming visitors the remains located in the north-eastern part of the Roman city. In this paper, we publish a votive altar bearing an inscription dedicated to the immortal gods and goddesses by an important figure, a member of the staff of the governor of the three Dacias (*tres Daciae*), who held the position of *speculator*. Aurelius Aquilinus came from those *speculatores* recruited among the soldiers of the V Macedonica legion, stationed in the legionary fortification at Potaissa (Turda). The consular-rank governor of the three Dacias had two legions (XIII Gemina and V Macedonica) under his command, so that his staff (*officium consularis*) needed ten *speculatores* from each legion. Our *speculator* is the twelfth attested from the V Macedonica legion during its stay in Dacia. Chronologically, the absence of the *praenomen* and the *nomen* Aurelius leads us to a period after AD 212. According to the archaeological context, we are dealing with the last level of habitation, which can be framed in the last two or three decades of the province. Other 24 *speculatores* (twelve from the XIII Gemina legion, eleven from the V Macedonica legion, and one from the VII Claudia legion, but in Dacia Inferior) are attested so far in Roman Dacia.

KEY WORDS: votive altar, colonia Aurelia Apulensis, Roman army, *officium consularis*, *speculator*

CUVINTE CHEIE: altar votiv, colonia Aurelia Apulensis, armată romană, *officium consularis*, *speculator*

Câteva informații despre colonia Aurelia Apulensis

Situl roman Apulum I / *colonia Aurelia Apulensis* este situat în partea centrală a provinciei Dacia, pe malul drept al râului Mureș (*Maris*), fiind considerat un sit de importanță națională și universală. De-a lungul timpului au fost efectuate cercetări arheologice care au scos la lumină vestigii de însemnătate majoră pentru înțelegerea civilizației romane din Dacia. În anii 1911-1912, A. Cserni, fondatorul muzeului din Alba Iulia, a cercetat o clădire cu treisprezece încăperi în zona de nord-vest a orașului, care s-a dovedit a fi un veritabil centru meșteșugăresc, unde funcționau ateliere de producere a ceramicii, osului și cornului¹. În aceeași zonă, la aproximativ 150 m nord de această clădire, între anii 1989-1992 și 1998-2003, a fost cercetat sanctuarul lui Dionysos / Liber Pater de către o echipă internațională coordonată de A. Diaconescu (Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca), I. Haynes (Colegiul Birkbeck, Universitatea din Londra) și A. Schäfer (Institutul Winckelmann, Universitatea Humboldt din Berlin)², precum și alte ateliere de producere a ceramicii³.

Limitele așezării urbane și elemente arhitecturale din forul coloniei și artera principală nord-sud (*cardo maximus*) au fost reperate prin săpături arheologice efectuate între anii 1988-1994 de echipe de arheologi de la Cluj-Napoca (I. Piso, A. Diaconescu, C. Opreanu și I. Bogdan-Cătănicu) și Alba Iulia (V. Moga, R. Ciobanu și M. Drîmbărean)⁴. Fără a intra în amănunte, menționăm doar că în timpul acestor cercetări au fost identificate trei faze constructive ale zidului de incintă: primele două incinte erau prevăzute cu val de pământ, palisadă de lemn și șanțuri de apărare, iar a treia cu zid de piatră de carieră. Prima fază corespunde etapei când așezarea va fi fost un *pagus* al coloniei Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa; faza a doua corespunde primei etape a urbanizării (*municipium Aurelium Apulense*); iar ultima fază momentului când a primit statutul de *colonia (colonia Aurelia Apulensis)*⁵. S-a stabilit că artera principală avea 11,5 m lățime, iar străzile erau situate la o distanță de doi *actus* una de cealaltă⁶. În faza a doua, orașul s-a extins înspre vest cu 100 de m, iar înspre sud până la râul Mureș⁷. În a treia etapă, orașul a atins maxima sa extindere de circa 75 de ha, având o formă rectangulară de aproximativ 1500 × 500 m⁸. Dezvoltarea excepțională a acestei așezări urbane a determinat adăugarea epitetului *Chrysopolis* („orașul de aur”) în titulatura oficială a urbei, după cum atestă o inscripție din anii 252-253 p.Chr.⁹.

Contextul arheologic

În luna august a acestui an, a debutat o nouă cercetare arheologică întinsă pe o suprafață de peste 5000 m pătrați în zona de nord-est a sitului Apulum I – *colonia Aurelia Apulensis*. Amplasamentul se află situat în municipiul Alba Iulia, str. Gemenilor, nr. 13, unde se dorește construirea unei baze moderne de autobuze dotată cu mai multe facilități, iar perimetrul pe care se va realiza investiția este de 165 x 32 m¹⁰.

Este cea mai mare suprafață cercetată vreodată pe cuprinsul unui oraș roman din provincia Dacia într-o săpătură arheologică preventivă. Au fost dezvelite mai multe clădiri prevăzute cu pardoseli de cărămidă sau *tesserae* ceramice și sistem de hypocaust, douăsprezece străzi pavate cu dale masive din piatră (gresie de culoare albă-verzuie), o piațetă și numeroase artefacte (ceramică, opaițe, monede, piese din bronz și os, monumente sculpturale, dintre care un altar votiv de mai mici dimensiuni dedicat lui *Iuppiter Optimus Maximus*). Cota 0 a șantierului a fost stabilită la nivelul de călcare corespunzător străzii Gemenilor, situată la est de suprafața cercetată de noi.

Altarul votiv care face obiectul analizei noastre a fost descoperit într-una din încăperile (denumită convențional Camera 19, cu dimensiunile: 11,60 x 11,20 m) unei clădiri de cult (templu), la 0,52 m adâncime (raportat la cota 0) și 0,33 m adâncime față de nivelul actual de călcare, pe o pardoseală din mortar de culoare albă-gri. Încăperea este delimitată de Z 119, Z 120, Z 125 și Z 122, care au o lățime cuprinsă între 0,40-0,60 m. Lângă monument se mai află un fragment de fus de coloană din calcar, cu înălțimea de 0,55 m, care a apărut la adâncimea de 0,98 m, în poziție secundară. Pardoseala a fost afectată la rândul ei de două gropi moderne săpate pentru exploatarea materialelor de construcție romane. Edificiul în care a fost descoperit altarul este de mari dimensiuni, cu orientare

¹ Cserni 1912, 282, fig. II; Anghel 2023, 236.

² Diaconescu 2019, 49.

³ Egri 2018, 116, fig. 3; Anghel 2023, 237.

⁴ Diaconescu și Piso 1993, 67-70; Ardevan 1998, 45-49; Bogdan-Cătănicu 2000, 109-139; Moga et al. 2000, 141-202.

⁵ Diaconescu și Piso 1993, 68-69.

⁶ Bogdan-Cătănicu 2002, 23.

⁷ Diaconescu și Piso 1993, 69; Diaconescu 2004, 112.

⁸ Diaconescu și Piso 1993, 67-70; Ardevan 1998, p. 47.

⁹ IDR III/5, 432.

¹⁰ Echipa de cercetare este alcătuită din dr. Radu Ota (responsabil științific), Cristian Titus Florescu (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia), Darius Groza și Cosmin Todea (TBL Grup). Cercetarea arheologică preventivă va fi finalizată în cursul anului 2026.

VNV-ESE, fiind prevăzut cu un portic înspre vest, din care se mai păstrează două plinte pe care se sprijineau coloanele și un prag de intrare din dale de gresie alb-verzuie.

În imediata apropiere, la vest de suprafața deschisă de noi, în anii 1990-1991, echipa lui A. Diaconescu a trasat două secțiuni magistrale în lungime de 100 de m fiecare, orientate NNE-SSV, dispuse de-a lungul *cardo maximus*, în care a identificat nivelurile locuirii timpurii, datate în timpul lui Traian, ce conțineau material ceramic similar cu cel din *forum vetus* al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹¹. Din păcate regretatul autor al săpăturii nu a oferit informații stratigrafice sau alte date despre artefactele descoperite.

Inscripția

Am ales să prezentăm acum un monument epigrafic important pentru înțelegerea vieții administrative și militare a provinciei după unificarea comandamentelor militare în timpul lui Marcus Aurelius (168/169 p.Chr.)¹². Monumentul, lucrat din calcar de culoare albă, are baza și coronamentul redat cu profilaturi simple, fără alte elemente de ornamentație. De asemenea altarul nu este prevăzut cu *focus* – fără îndoială va fi avut unul de bronz. Se păstrează în întregime, având următoarele dimensiuni: h – 1,16 m; baza și coronamentul – 0,52 × 0,52 m; câmpul inscripției – 0,73 × 0,39 m; h litere r.1-r. 9 – 5 cm; în r. 1 literele AB sunt slab lizibile; în r. 3 litera A este aproape ilizibilă; în r. 4 litera B este aproape ilizibilă; în r. 5 prima literă I de la *cognomen* este aproape ilizibilă; în r. 6 litera P este pe jumătate ștearsă, iar litera E este ștearsă; în r. 8 cifra V și litera M sunt greu lizibile; în r. 9 literele sunt greu lizibile.

Dis·deab-
usque·in-
mortali-
bus·Aure-
5 lius·Aqui-
linus·sp[e]-
culator
leg(ionis)·V·M(acedonicae)·po-
suit.

Traducere: „Zeilor nemuritori și zeitelor nemuritoare, Aurelius Aquilinus, speculator al legiunii V Macedonica, a pus (altarul)”.

Date: lipsa *tria nomina* arată o datare după anul 212 p.Chr, dar contextul arheologic indică ultimul nivel de locuire romană, pe care îl încadrăm în ultimele două-trei decenii ale provinciei Dacia (240/250 - 260/270 p.Chr.).

Considerații istorice

Inscripția atestă un nou *speculator* al legiunii V Macedonica recrutat din această unitate pentru a face parte din *officium consularis*, statul major al guvernatorului celor trei Dacii (*tres Daciae*). Acest personaj a închinat altarul zeilor nemuritori și zeitelor nemuritoare într-un edificiu de cult (templu) situat în zona de nord-est a *colonia Aurelia Apulensis*. E cu atât mai rar și important faptul că unul dintre *principales* ai legiunii V Macedonica, aduse la Potaissa în contextul războiului cu sarmații, costobocii și cvazii din 168/169 p.Chr.¹³, a închinat o inscripție într-unul din orașele existente la Apulum.

Se cunoaște faptul că într-o provincie cu două legiuni în *officium consularis* erau recrutați câte zece *speculatores* din fiecare legiune. Aceștia îndeplineau sarcini importante și diverse în serviciul guvernatorului, având atribuții de spionaj, curierat (inclusiv pentru înmânarea de informații importante împăratului), și chiar de ducere la îndeplinire a pedepselor capitale. De asemenea îl ajutau pe guvernator în chestiuni de poliție militară și justiție, uneori făcând parte chiar din garda imperială¹⁴. La Apulum, în *praetorium consularis* este atestat un sediu central al speculatorilor (*schola speculatorum*), construit prin finanțarea acestora în timpul guvernatorului Mevius Surus,

¹¹ Diaconescu 2004, 113.

¹² Petolescu 2021, 29.

¹³ Petolescu 2021, 107.

¹⁴ Cupcea 2006-2007 (2008), 264, 266. Vezi și Clauss 1973, 59-79 (pentru Dacia, 64-65).

în anii 198-199 p.Chr.¹⁵. Acest aspect indică încă o dată importanța acestora în guvernarea provinciei¹⁶. Acest personaj se adaugă celor 24 de *speculatores* atestați până acum în Dacia¹⁷, iar un lucru foarte important este faptul că 23 dintre aceștia sunt descoperiți la Apulum și doar câte unul la Potaissa și la Cioroiul Nou (interesant dintr-o legiune din provincia vecină, Moesia Superior)¹⁸. Numărul mare al descoperirilor din centrul urban apulens sunt încă o dovadă a rolului important al acestor *speculatores* în cadrul statului major al guvernatorului și în administrarea provinciei.

Concluzii

Altarul votiv închinat de *speculator*-ul Aurelius Aquilinus, dedicat zeilor nemuritori și zeitelor nemuritoare, a fost descoperit în ultimul nivel de locuire aferent unui edificiu de mari dimensiuni dezvelit parțial, cel mai probabil un templu. Prezența unor plinte în partea estică ne semnalează că era prevăzută cu un portic din coloane din piatră. Monumentul datează după anul 212 p.Chr., întrucât lipsește *praenomen*-ul, iar *nomen*-ul este *Aurelius*, cel mai probabil, în ultimele două-trei decenii ale stăpânirii romane din Dacia, pentru că a fost descoperit în ultimul nivel de locuire. Aurelius Aquilinus făcea parte din statul major (*officium consularis*) al guvernatorului celor trei Dacii (*tres Daciae*), fiind detașat aici din legiunea V Macedonica. Acesta se adaugă celor 24 de *speculatores* atestați până în acest moment în Dacia romană, astfel încât în acest moment avem un total de 25 de *speculatores* (13 ai legiunii XIII Gemina, 11 ai legiunii V Macedonica și unul detașat din legiunea VII Claudia în Dacia Inferior/Malvensis).

BIBLIOGRAFIE:

- IDR III/5, 2. 2001. I. Piso (ed.) *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 1-2. Paris: Diffusion de Boccart.
- Anghel, D. G. 2003. Olăritul la Apulum – ateliere, inventar tehnologic și produsele ceramice specifice, *Apulum* 60/1: 235-297.
- Ardevan, R. 1998. Viața municipală în Dacia romană. Timișoara: editura Mirton.
- Bogdan-Cătănciu 2000. Bogdan-Cătănciu, I., *Territoire civil et militaire à Apulum*, în: H. Ciugudean și V. Moga (eds.) *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*. Bibliotheca Musei Apulensis, XV: 109-139. Alba Iulia.
- Bogdan-Cătănciu, I. 2002. Colonia Aurelia Apulum – imagine a orașului roman din Dacia (ignorată de urbanistii moderni), *Historia Urbana* X, 1-2: 13-26
- Clauss, M. 1973. *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian*. Cornicularii, *speculatores*, *frumentarii*. Bochum: Ruhr-Universität, Abteilung für Geschichtswissenschaft.
- Cserni, A. 1912. Jelentés a Colonia Apulensis területén végzett Ásatáskról, *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 6: 106-114, 257-283.
- Cupcea, G. 2008. *Speculatores* in Dacia. Missions and careers, *Acta Musei Napocensis* 43-44/I: 263-279.
- Cupcea, G. 2014. *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia*. Oxford: BAR International Series.
- Diaconescu, A. 2004. The towns of Roman Dacia: an overview of recent archaeological research, în: W. S. Hanson și I. P. Haynes (eds.) *Roman Dacia. The Making of a provincial Society*: 87-143. Portsmouth, Rhode Island: *Journal of Roman Archaeology Supplementary series number fifty-six*.
- Diaconescu, A. 2019. Sanctuarul lui Liber Pater de la Apulum/Sanctuary of Liber Pater from Apulum, în: A. Timofan și A. Diaconescu (eds.) *Pantheon 3D, IV, Dionysos - Bacchus – Liber Pater*: 49-51. Cluj-Napoca: editura Mega.
- Diaconescu, A., Piso, I. 1993. Apulum, în: D. Alicu și H. Boegli (eds.) *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain (Actes du 1er Colloque roumano-suisse, Deva 1991)*: 67-81. Cluj-Napoca.

¹⁵ IDR III/5, 426.

¹⁶ Cupcea 2006-2007 (2008), 275.

¹⁷ Cupcea 2014, 26, 33. În această importantă lucrare sunt prezentate toate aspectele privind gradele militare din armata romană din Dacia. De asemenea, pe lângă atestările individuale, mai există o inscripție de la Apulum, azi dispărută, care atestă un grup de *speculatores* (vezi IDR III/5, 435).

¹⁸ Cupcea 2006-2007 (2008), 268. Pentru situația de la Cioroiul Nou vezi și Clauss 1973, 71-72.

Egri, M. 2018. The Pottery Production at Apulum, în: V. Rusu-Bolindeț, C.-A. Roman, M. Gui, I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, S. Musteață și D. Petruț (eds.), Atlas of Roman pottery workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st-7th Centuries AD) (I), Bibliotheca Musei Napocensis, L: 115-130. Cluj-Napoca.

Moga, V., Ciobanu, R., Drîmbărean, M. 2000. Recherches archéologiques à Partoș (*municipium Aurelium Apulense et colonia Aurelia Apulensis*), în: H. Ciugudean și V. Moga (eds.) Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire, Bibliotheca Musei Apulensis, XV: 141-202. Alba Iulia.

Petolescu, C. C. 2021. Armata romană din Dacia. București: ed. Academiei Române.

List of the illustrations

Pl. 1. The archaeological researched area on the layout plan of the *colonia Aurelia Apulensis*

Pl. 2. Site layout plan with the discovered remains.

Pl. 3. Votive altar: a. drawing, b. photo

Pl. 4. Archaeological context of the altar discovery.

Pl. 5. Detailed photos of the archaeological context of the discovery.

RADU OTA

Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
eractum@yahoo.com; raduota2@gmail.com

CRISTIAN TITUS FLORESCU

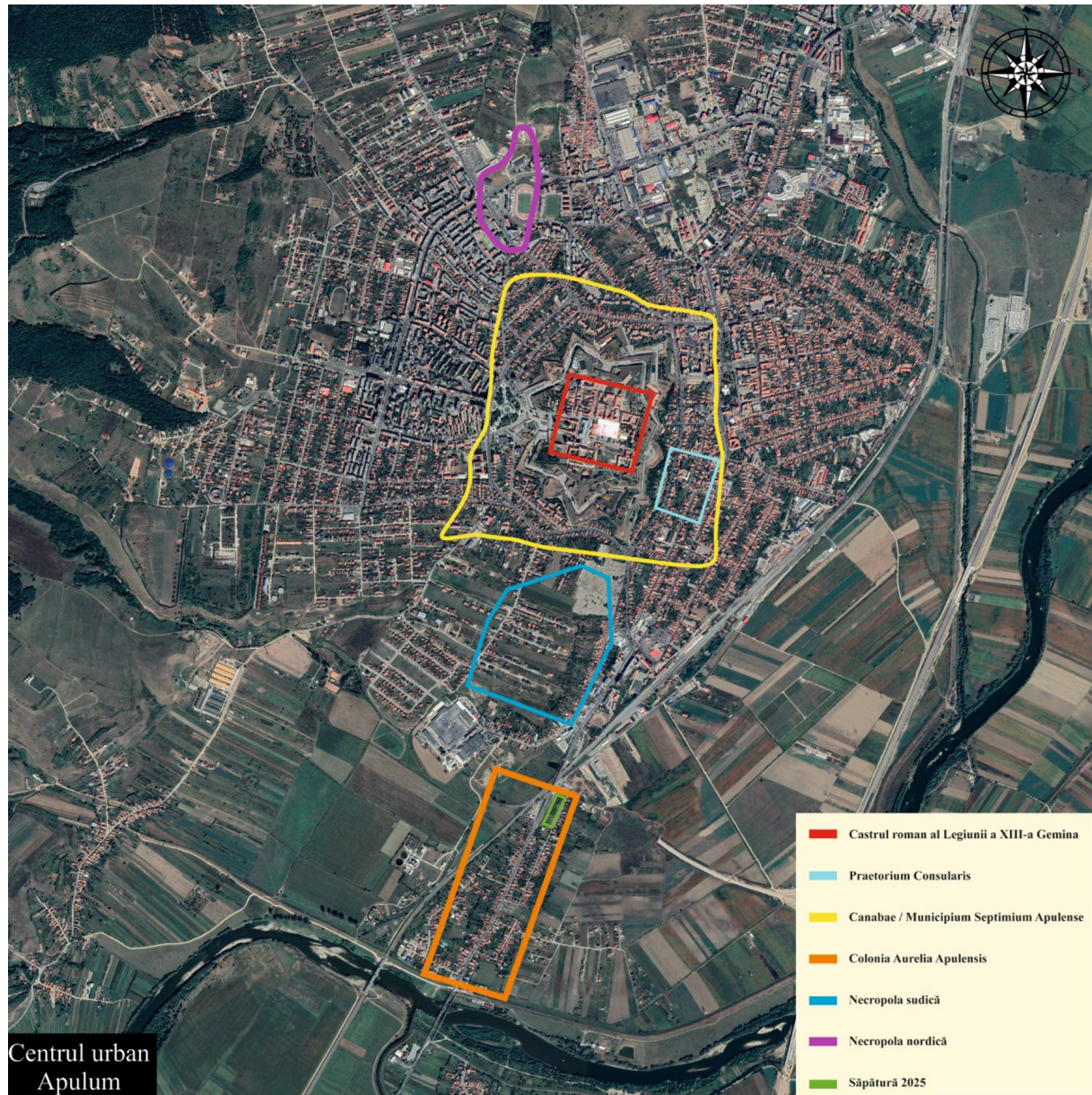
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
tituscristi52@gmail.com

DARIUS GROZA

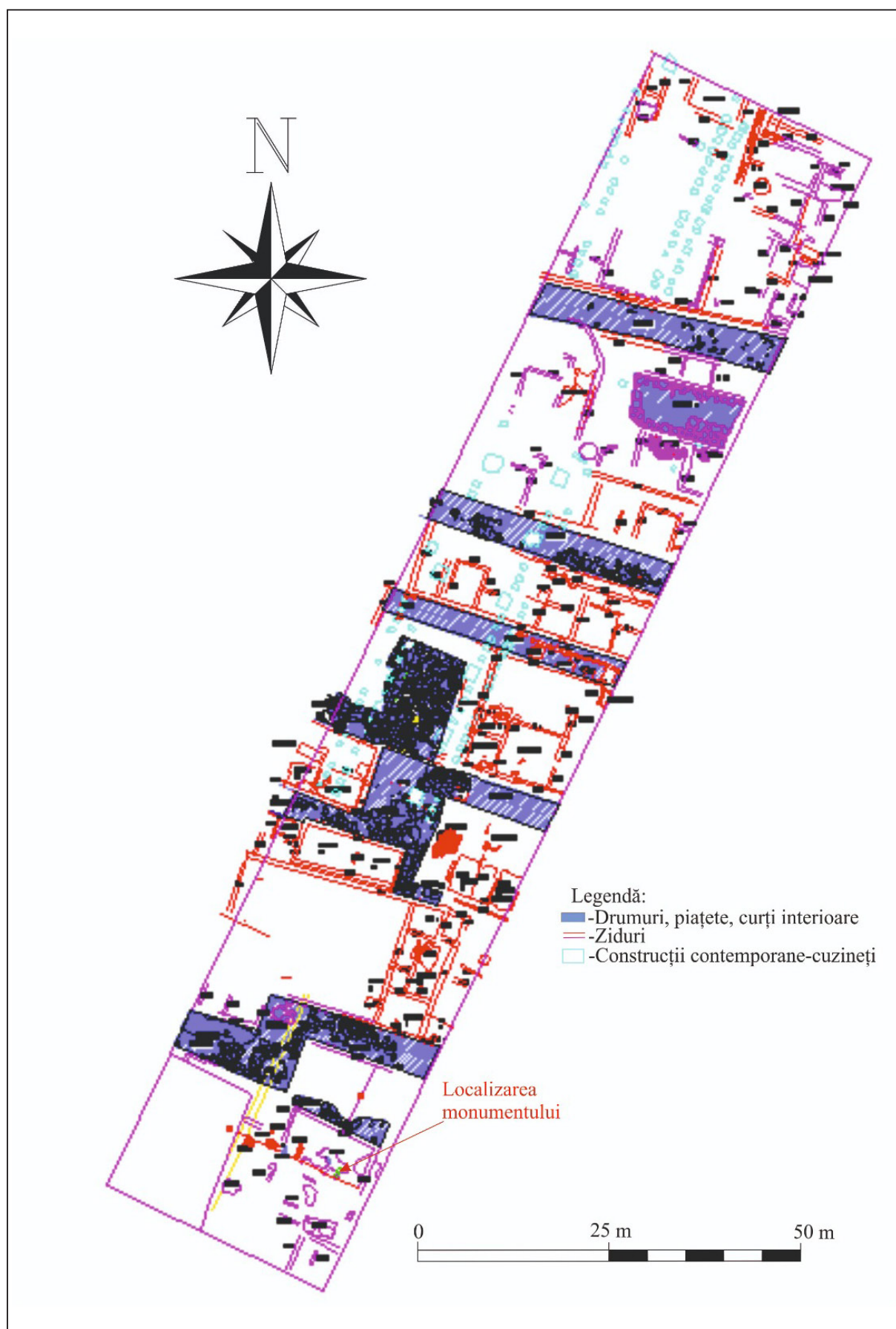
TBL GRUP
grozadarius@gmail.com

COSMIN TODEA

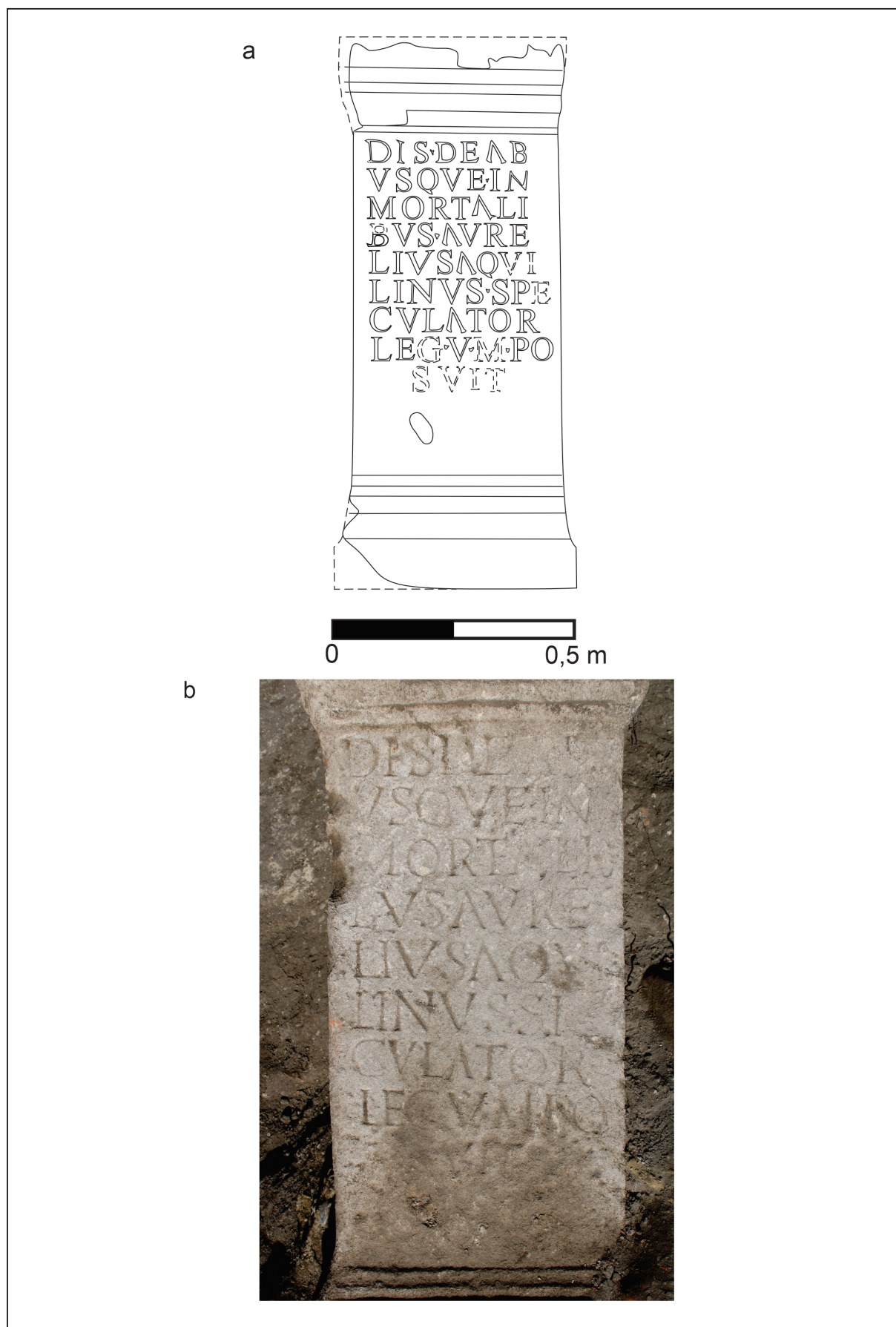
TBL GRUP
cosmin.todea@tblgrup.ro

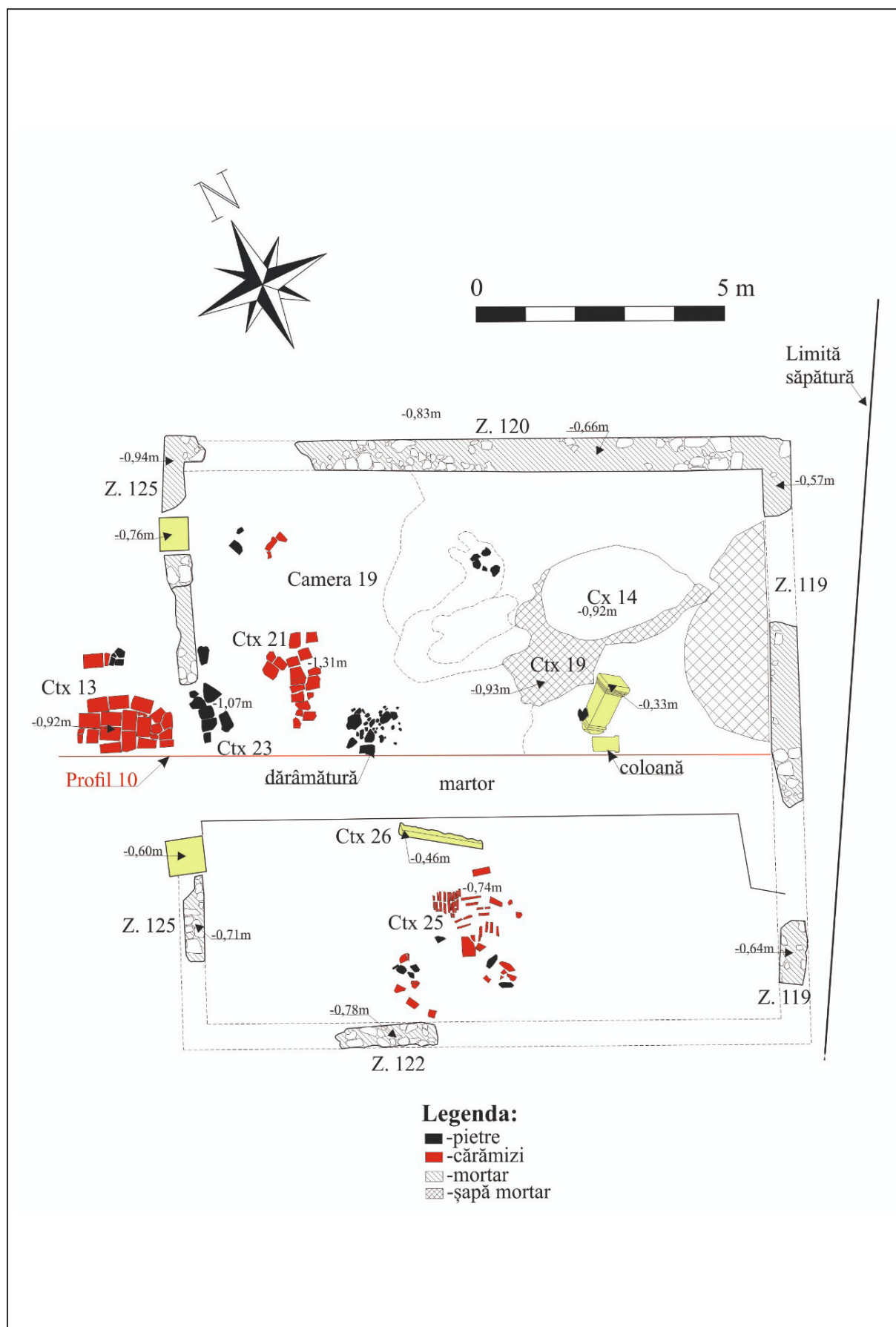
Pl. 1. Poziționarea cercetării arheologice în planimetria colonia Aurelia Apulensis

Pl. 2. Plan de situație cu vestigiile descoperite.

Pl. 3. Altarul votiv: a. desen, b. imagine

Pl. 4. Contextul arheologic al descoperirii altarului.

a

b

c

Pl. 5. Imagini de detaliu a contextului arheologic de descoperire.